

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

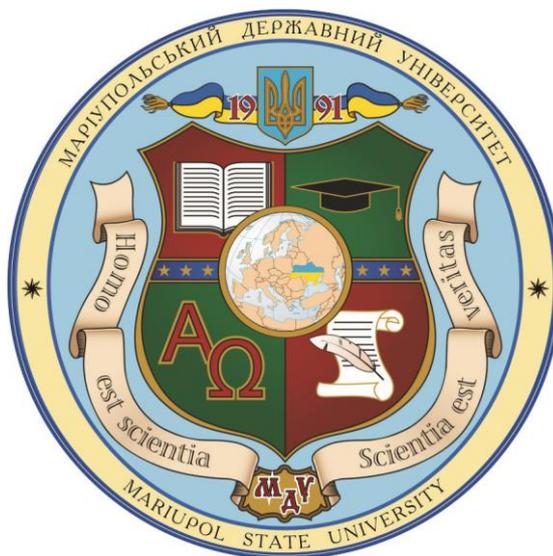
СЕРІЯ: ФІЛОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2008 р.

ВИПУСК 14

МАРІУПОЛЬ – 2016

УДК 80(05)

Вісник Маріупольського державного університету
Серія: Філологія
Збірник наукових праць
Видається 2 рази на рік
Заснований у 2008 р.

Видання включено до міжнародної спеціалізованої наукометричної бази даних **Index Copernicus International sp.z o.o.** та міжнародної наукометричної бази даних **«Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ)**, а також до фонду наукової електронної бібліотеки **«Киберленінка»**

Затверджено до друку Вченою радою МДУ (протокол № 5 від 12.04.2016 р.)

Постановою президії Атестаційної колегії МОНУ від 08.07.2009 р. № 1-05/3 видання «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія» внесено до Переліку наукових фахових видань України з філологічних наук.

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заст. головного редактора – к.е.н., проф. О. В. Булатова
Члени редколегії: д.ю.н., проф. О. В. Філонов; д.ф.н., проф. С. В. Безчотнікова;
д.і.н., проф. В. М. Романцов; д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш;
д.е.н., проф. І. Г. Яремчук

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.ф.н., проф. С. В. Безчотнікова
Заступник відповідального редактора – к.ф.н., доц. В. В. Орехов
Редактор англійських текстів – к.ф.н., доц. О. Г. Павленко
Відповідальний секретар – к.ф.н., доц. М. М. Нетреба

Члени редакційної колегії: д.ф.н., проф. А. Анастасіади-Сімеоніди (Грецька Республіка);
д.ф.н., проф. Н. Андонопулу (Грецька Республіка); д.ф.н., проф. Г. Бабініотіс (Грецька Республіка);
д.ф.н., проф. А. Б. Гуляк; д.ф.н., проф. Ю. І. Ковалів; д.філ.н., проф. Д. Макріс (Італійська Республіка);
д.ф.н., проф. В. П. Нерознак; д.ф.н., проф. Г. Г. Почепцов; д.ф.н., проф. С. О. Тусков;
д.ф.н., проф. Д. Теофанопулу-Конду (Грецька Республіка); д.ф.н., проф. М. О. Вінтонів;
д.ф.н., проф. А. Хаджипанайотіди (Грецька Республіка); к.ф.н., проф. Х. Христу (Грецька Республіка);
д.ф.н., проф. А. Цакмакіс (Республіка Кіпр)

Засновник Маріупольський державний університет
87548, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629) 52-99-86; e-mail: jour-kaf@mail.ru

Електронна версія видання знаходиться на: http://mdu.in.ua/index/visnik_mdu/0-94

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17803-6653Р від 24.05.2011)
Тираж 300 примірників. Замовлення № 34.07

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м. Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629) 41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

Л. Б. Гаращенко

КАТЕГОРІЙНИЙ РІЗНОВИД ПРОПОЗИЦІЙНО-ДИКТУМНОЇ МОТИВАЦІЇ АНАЛІТИЧНИХ ТЕРМІНІВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті виявлено специфіку мотивації науково-технічних аналітичних термінів з огляду на когнітивні механізми їхнього творення, розглянуто категорійний різновид пропозиційно-диктумної мотивації складених термінів. Визначено транспозиційні пари синтаксичних дериватів, які виступають компонентами терміносполук.

***Ключові слова:** аналітичні терміни, науково-технічна термінологія, пропозиційно-диктумна мотивація, транспозиція, мотиватор, синтаксичний дериват.*

Термінологічна номінація невід'ємна від процесу наукового пізнання й трансформації об'єктивної дійсності, що викликає потребу досліджувати термін не лише як одиницю особливої функціональної метамови, а і як результат пізнавальної діяльності людини, засіб концептуалізації спеціальної інформації.

У сучасних національних терміносистемах різних галузей знань аналітична деривація є одним з продуктивних способів номінації. Продуктивність цього способу зумовлена як лексичною природою терміна, так і його функціональним призначенням. За спостереженнями науковців, терміносполуки становлять понад 70 % загальної кількості термінологічних одиниць у різних терміносистемах (праці М. П. Годованої, О. М. Іващишин, Л. В. Козак, Л. Д. Малевич,

Б. П. Михайлишина, О. В. Чуєшкової, О. Г. Чумак, Д. П. Шапран та інших).

Аналітичні терміни підпорядковуються внутрішньомовним законам і загальномовним впливам, відображаючи загальні тенденції розвитку сучасної української літературної мови. Вони віддзеркалюють роботу людської когніції, процесів категоризації і концептуалізації, що є двома формами пізнання світу у вигляді класифікаційної діяльності розуму людини. Когнітивна природа інформації, яку передають аналітичні терміни, найрелевантніша для здійснення комунікації.

Мета статті – розглянути категорійний різновид пропозиційно-диктумної мотивації науково-технічних аналітичних термінів, виявити транспозиційні пари синтаксичних дериватів, які виступають компонентами терміносполук.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**: дослідити закономірності творення пропозиційно мотивованих номінативних одиниць; визначити різновиди пропозиційно-диктумної мотивації аналітичних термінів науково-технічної термінології; розглянути типи транспозиції; виявити й описати транспозиційні пари синтаксичних дериватів.

З метою з'ясування когнітивної бази мотивації науково-технічних аналітичних термінів було використано розроблену О. О. Селівановою методику когнітивно-ономасіологічного аналізу, що ґрунтується на принципі інтегративної двовекторності дослідження (від ономасіологічної структури аналітичних термінів до структури знань про позначене й навпаки) та на психолінгвістичній моделі породження (продукування) номінативних одиниць. Мотивацію з огляду на психолінгвістичну модель породження найменування витлумачено як наскрізну лінгвопсихоментальну операцію формування ономасіологічної структури, що здійснюється шляхом вибору мотиватора (-ів) з мотиваційної бази

структури знань про позначене в складній системі зв'язків різних пізнавальних функцій етносвідомості [9, с. 482]. Когнітивно-ономасіологічний аналіз науково-технічних аналітичних термінів дав змогу встановити мотиваційну типологію спеціальних найменувань. Залежно від статусу обраних мотиваторів аналітичних термінів у структурі знань про позначене виокремлено три типи мотивації: пропозиційно-диктумну, асоціативно-метафоричну й змішану.

Пропозиційно-диктумна мотивація характеризується вибором мотиваторів з мисленневих аналогів ситуації, що передають відносно істинну, несуперечливу інформацію про властивості об'єкта номінації, вербалізовану знаками в прямих значеннях. У структурі ментально-психонетичного комплексу такий фрагмент визначено як диктумний компонент, який входить до складу пропозиції чи ототожнюється з нею. Пропозиційні моделі вважаються результатом вибору компонентів пропозиційної структури – певного мисленнєвого аналога, «що виокремлює і вказує на зв'язки між елементами ситуацій, які потім реалізуються в синтаксичному конструкті чи в інших одиницях» [4, с. 104].

Пропозиційно-диктумна мотивація за загальним семантичним механізмом розглядається як метонімічна, оскільки здійснюється перенесення позначень одного компонента події на інший, назви одного класу предметів або одиничного предмета на інший клас або одиничний предмет, перенесення позначень частини на ціле й цілого на частину за суміжністю, дотичністю двох чи більше складників пропозиції. Цей тип мотивації науково-технічних аналітичних термінів залежно від статусу мотиваторів у структурі пропозиції репрезентований категорійним, гіперонімічним і предикатно-аргументним різновидами.

Предикатно-аргументний різновид пропозиційно-диктумної мотивації ґрунтується на виборі мотиваторів із предикатно-аргументних структур пропозиційного ядра ментально-психонетичного комплексу.

Когнітивний механізм цього різновиду мотивації полягає в метонімічному перетворенні знака, що займає одну позицію (мотиватора), на іншу позицію (мотиванта) на ґрунті встановлення конекцій між ними та іншими ймовірними слотами, які можуть імплікуватися.

Гіперонімічний різновид базується на принципах родо-видової категоризації в науково-технічній галузі і використовує знаки компонентів диктуму не з предикатно-аргументної структури, а з її родових корелятив. Мотиватор-гіперонім служить ядерним компонентом аналітичних термінів, має узагальненіше значення і визначає належність поняття до певної категоріальної ієрархії.

Категорійна мотивація за граматичною природою є транспозиційною. Транспозиція як один із способів номінації актуалізує в ментально-психонетичному комплексі знання про мову, зокрема про граматичні класи слів – частини мови [8, с. 164]. Такий різновид мотивації відзначається дублюванням когнітивної позиції мотиватора за транспозиційної похідності й за характером творення є метонімічним. Метонімічний характер категорійної мотивації виявляється в перенесенні за суміжністю «ономасіологічних частиномовних категорій на найвищому рівні концептуалізації» [8, с. 165]. Перенесення значення слова з однієї граматичної категорії, у якій воно сформувалося, до іншої «не означає зміни в семантико-граматичній природі цього значення» [6, с. 155]. На переконання О. С. Кубрякової, у категоризації явищ світу найвищі абстракції досягаються тоді, коли їх класифікують за частинами мови. «Не можна здійснити акту найменування певної субстанції, не встановивши, чи це предмет або процес, стан або ознака, дія або властивість... В ієрархії категорій, які визначають місце номінативної одиниці в системі мови, найвищий рівень становлять частиномовні категорії з їхніми глибокими семантичними й ономасіологічними підвалинами» [7, с. 156].

Теорію транспозиції уперше опрацював Ш. Баллі, увівши це поняття на позначення процесу, за якого «мовний знак змінює граматичне значення, повністю зберігаючи семантичне, перейнявши на себе функцію якої-небудь лексичної категорії (іменника, прикметника, прислівника), до якої він не належить» [2, с. 130]. Дослідник виокремив два типи транспозиції: функціональну, що стосується категорійного переходу слова з однієї частини мови до іншої без зміни семантики похідного, та семантичну, пов'язану зі зміною чи заміною категорійної семи – семантичного стрижня частини мови. Л. Теньєр описав три різновиди транспозиції під назвою «трансляція»: використання того самого слова з різними вторинними синтаксичними значеннями; міжкатегорійні переходи в межах того ж значення; міжкатегорійні переходи, що супроводжуються змінами в значенні дериватів [10, с. 378].

У традиційному словотворі розрізняють лексичну й синтаксичну деривації. За синтаксичної деривації відбувається перехід слова з однієї частини мови до іншої й набуття нових категорійних і граматичних ознак зі збереженням загального поняттєвого змісту, наприклад: *нагнітати* → *нагнітання* – змінилася морфемна будова слова й частиномовна належність, а лексичне значення залишилося незмінним («натискаючи, переміщати і зосереджувати в обмеженому просторі (повітря, рідину тощо)» [3, с. 707]). Отже, пропозиційне місце обох знаків – деривата і мотиватора – залишається незмінним. З огляду на це в словотвірному відношенні категорійна мотивація ототожнюється з синтаксичною деривацією.

Дискусійним питанням сучасної лінгвістики залишається склад транспозиційних пар синтаксичних дериватів. На думку І. С. Улуханова, члени транспозиційних пар повинні позначати одну й ту ж реалію, яка в мові може граматично інтерпретуватися по-різному. Дослідник вважає транспозиційними відношення між діями та ознаками: 1) «дія – дія»:

дієслово – іменник (*читати – читання*); 2) «ознака – ознака»: прикметник – деад’єктивний іменник (*білий – білизна*); 3) «ознака – ознака»: прикметник – прислівник (*швидкий – швидко*) [11, с. 150]. Ю. Д. Апресян розрізняє чотири транспозиційні пари: віддієслівні іменники, відприкметникові іменники, відсубстантивні відносні прикметники, відприкметникові прислівники [1, с. 72], І. М. Ширшов виводить вісім груп синтаксичних дериватів: віддієслівні іменники; відіменні дієслова; відприкметникові іменники; відіменникові прикметники, відприкметникові прислівники; відприслівникові прикметники; віддієслівні прикметники й відприкметникові дієслова [12, с. 90].

Когнітивно-ономасіологічний аналіз науково-технічних аналітичних термінів уможливив виявлення п’яти транспозиційних пар синтаксичних дериватів, які виступають компонентами терміносполук:

1) віддієслівні іменники-транспозити як предметні позначення дій / процесів: *поглинати* (мотиватор предикат) → *резонансне поглинання* (дериват), а також *опалювати* → *парове опалювання*, *прокатувати* → *гвинтове прокатування*, *розподіляти* → *розподіл швидкості*, *тужавіти* → *тужавіння бетону*, *центрифугувати* → *відстійне центрифугування* тощо. Безумовно, віддієслівні іменники дають змогу мовцям мислити подію та дію як деякі аналоги предметів у сфері свідомості [7, с. 176];

2) відад’єктивні іменники, що вживаються на позначення назв властивостей речовин, якостей предметів, явищ, процесів науково-технічної галузі: *міцний* (мотиватор квалітатив) → *вібраційна міцність* (дериват), а також *активний* → *капілярна активність*, *пружний* → *поверхнева пружність*, *прозорий* → *прозорість оліфи*, *крихкий* → *теплова крихкість*, *стійкий* → *стійкість споруд* тощо. У таких похідних відбулося метонімічне асоціативне перенесення з абстрактного поняття на конкретне (властивість – хімічний чи фізичний вияв властивості). Так, слово *кислота* спочатку позначало властивість рідини, що має гострий

смак, схожий на смак оцту, лимона тощо. Згодом воно набуло значення «хімічна сполука (зазвичай кисла на смак), яка містить водень, що може замінюватися металами під час утворення солей» [3, с. 537]: *аккумуляторна кислота, вугільна кислота, мурашина кислота, соляна кислота* тощо. Відад'єктивні іменники зберігають значення ознаки мотивувальних прикметників. Утворення таких номінативних одиниць «супроводжується підведенням ознакових значень під загальну категорію субстанції» [5, с. 125];

3) відсубстантивні прикметники, які виражають ознаки предметів за відношенням до того, з чого вони виготовлені (з чого складаються): *алмаз* (мотиватор фабрикатив) → *алмазний бур* (дериват), а також *залізобетон* → *залізобетонна конструкція*, *метал* → *металева шина*, *мідь* → *мідний дріт*, *повсть* → *повстяна прокладка*, *чавун* → *чавунне литво* тощо;

4) віддієслівні прикметники: *брошурувати* (мотиватор предикат) → *брошурувальний агрегат* (дериват), а також *зварювати* → *зварювальний автомат*, *з'єднувати* → *з'єднувальний дефект*, *кріпити* → *кріпильна деталь*, *розпилювати* → *розпилювальний абсорбер*, *розклинювати* → *розклинювальна дія* та ін.;

5) відад'єктивні прислівники: *абсолютний* (мотиватор квалітатив) → *абсолютно жорстке тіло* (дериват), а також *попередній* (мотиватор темпоратив) → *попередньо напружений бетон*, *статичний* → *статично невизначена балка* тощо. Значення відад'єктивних прислівників збігається зі значенням категорії прикметників. Як зазначають автори праці «Нариси з основоцентричної дериватології», потреба такої категорії слів у мові викликана необхідністю мати означення не тільки до класу слів із субстанціальним значенням, а й з предикативним [5, с. 125].

Проведений аналіз засвідчив, що такі термінологічні одиниці мають синтаксичні синоніми, які номінують тотожні поняття, наприклад: *заміна*

двигуна = замінити *двигун*, *алмазний бур* = бур із алмазу, *кріпильна деталь* = деталь, яка кріпить тощо.

За умови вторинного позначення синтаксичного деривата категорійна мотивація поступається предикатно-аргументній, наприклад: *видобуток* – 1) «процес добування корисних копалин з надр землі» (*видобуток нафти* – предикат процесу); 2) «певна кількість корисних копалин, видобутих з надр землі» (*добовий видобуток* – квантитатив) [3, с. 133]); *лиття* – 1) «дія за знач. лити 3» (*напівнеперервне лиття* – предикат дії); 2) «те саме, що литво – литі металеві вироби» (*кокільне литво* – об'єктив) [3, с. 615]); *облицювання* – 1) «дія за знач. облицювати» (предикат дії); 2) «матеріал, яким облицювають поверхню чого-небудь» (*вогнетривке облицювання* – медіатив) [3, с. 808]) та ін.

Отже, транспозиція слугує засобом мовної економії, згортаючи частини інформації в компактніші структури, а також дає змогу задовольнити потреби в нових значеннях, пов'язавши їх з уже відомими з попереднього досвіду. Перспективи нашого дослідження перебувають у площині подальшого когнітивно-ономасіологічного вивчення окремих терміносистем, тенденцій до поповнення їх аналітичними номінаціями для одержання цілісної картини концептуального відтворення знань у системі науково-технічної термінології.

Список використаної літератури

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 231 с.; Апресян Yu. D. Leksicheskaia semantika. Sinonimicheskie sredstva yazyka / Yu. D. Апресян. – М. : Nauka, 1974. – 231 s.

2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языкознания / Ш. Балли ; [пер. с 3-го фр. изд. Е. В. Вентцель, Т. В. Вентцель]. – М. :

Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.; Balli Sh. *Obshchaya lingvistika i voprosy frantsuzskogo yazykoznaneya* / Sh. Balli ; [per. s 3-go fr. izd. Ye. V. Venttsel, T. V. Venttsel]. – М. : Izd-vo inostr. lit., 1955. – 416 s.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.; *Velykyi tumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* / [uklad. i holov. red. V. T. Busel]. – К. ; Irpin : VTF “Perun”, 2005. – 1728 s.

4. Гиздатов Г. Г. Когнитивные модели в речевой деятельности / Г. Г. Гиздатов. – Алма-Аты : Гылым, 1997. – 176 с.; *Gizdatov G. G. Kognitivnye modeli v rechevoy deyatelnosti* / G. G. Gizdatov. – Alma-Aty : Gylym, 1997. – 176 s.

5. Грещук В. В. Нариси з основоцентричної дериватології / В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – 348 с.; *Greshchuk V. V. Narysy z osnovotsentrychnoi deryvatolohii* / V. V. Greshchuk, R. O. Bachkur, I. F. Dzhochka, N. M. Poslavska. – Ivano-Frankivsk : Misto NV, 2007. – 348 s.

6. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.; *Katsnelson S. D. Tipologiya yazyka i rechevoe myshlenie* / S. D. Katsnelson. – L. : Nauka, 1972. – 216 s.

7. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1988. – 216 с.; *Rol chelovecheskogo faktora v yazyke: Yazyk i kartina mira* / [otv. red. B. A. Serebrennikov]. – М. : Nauka, 1988. – 216 s.

8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология : [монография] / О. О. Селиванова. – К. : Издательство украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.; *Selivanova Ye. A. Kognitivnaya onomasiologiya : [monografiya]* / O. O. Selivanova. – K. : Izdatelstvo ukrainskogo fitosotsiologicheskogo tsentra, 2000. – 248 s.

9. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.; Selivanova O. O. Linhvistychna entsyklopediia / O. O. Selivanova. – Poltava : Dovkillia-K, 2010. – 844 s.

10. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса [пер. с франц.] / Л. Теньер. – М. : Прогресс, 1988. – 655 с.; Tener L. Osnovy strukturnogo sintaksisa [per. s frants.] / L. Tener. – М. : Progress, 1988. – 655 s.

11. Улуханов И. С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация / И. С. Улуханов. – М. : Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова, 1996. – 214 с.; Ulukhanov I. S. Yedinitzy slovoobrazovatelnoy sistemy russkogo yazyka i ikh leksicheskaya realizatsiya / I. S. Ulukhanov. – М. : Rossiyskaya akademiya nauk. Institut russkogo yazyka im. V. V. Vinogradova, 1996. – 214 s.

12. Ширшов И. А. Множественная словообразовательная мотивация в современном русском языке / И. А. Ширшов. – Ростов-на-Дону, 1981. – 117 с.; Shirshov I. A. Mnozhestvennaya slovoobrazovatel'naya motivatsiya v sovremennom russkom yazyke / I. A. Shirshov. – Rostov-na-Donu, 1981. – 117 s.

Стаття надійшла до редакції 30.03.2016

L. B. Harashchenko

**THE CATEGORICAL TYPE OF SCIENTIFIC-TECHNICAL
ANALYTIC TERMS PROPOSITION-DICTUM MOTIVATION**

The article contains deep research of the scientific-technical analytic terms motivation specificity in view of the cognitive mechanisms of their creation. The cognitive-onomasiological methods ascertaining the analytic terms motivation cognitive basis was applied in succession. The given methods grounds on the investigation integrative double-vectority principle (from the onomasiological

structure of analytic terms to the structure of knowledge about denoted and vice versa) as well as the nominative units producing psycho-linguistic model. The motivation is being expound as the onomasiological structure forming linguistic-psycho-mental through operation. It is executed by motivator (-s) alternative as for the derivative base of the structure of knowledge about denoted at the complicated system of ethno-consciousness different cognitive functions connections. The proposition-dictum, associative-metaphorical, and mixed motivation types were logically differentiated due to status of analytic terms chosen motivators at the structure of knowledge about denoted. The proposition-dictum motivation has the whole spectrum of motivators out of the situation mentation analogues, explicating relatively true and undiscordant information about peculiarities of object of nomination, verbalized by signs in their direct meanings. The categorical type of proposition-dictum motivation of analytic terms as special nomination units got thorough analysis. It was ascertained that categorical motivation is transpositional because of its grammatical nature. The transposition is one of means of nomination actualizes as the mental-psycho-kinetic complex knowledge about language, especially grammatical classes of words – parts of speech. This type of nomination has its specificity as for motivator cognitive position doubling, based on the transpositional derivation. It is metaphorical for its creation method. The scientific-technical analytic terms onomasiological analysis brought to all-embracing research of five transpositional pairs of syntactic derivatives as terms-units components, they are verbal substantives-transposites, adjective substantives, substantive adjectives, verbal adjectives, and adjective adverbs. It was proved that categorical motivation is inferior to predicate-argument motivation on terms of syntactic derivative secondary nomination.

Key words: *analytic terms, scientific-technical terminology, proposition-dictum motivation, transposition, motivator, syntactic derivative.*